

Безрелігійне християнство

і його актуальність в українських реаліях

Анотація: Безрелігійне християнство – одна з найбільш суперечливих ідей німецького теолога і пастора Дітріха Бонхеффера, що породила безліч різних інтерпретацій. У своїх листах теолог аналізував можливе майбутнє Церкви, як вселенської, так і помісної, і ті дії, які християни повинні вжити, щоб зберегти свій голос у цьому світі. Ця стаття складається з двох частин. У першій пропонується спроба зрозуміти думки Бонхеффера на тлі його долі та труднощів, з якими він був змушений зіткнутися. Потім у другій – осмислення концепції безрелігійного християнства в реаліях української Церкви та військових дій, з якими вона була змушена зіткнутися.

Ключові слова: безрелігійне християнство, Дітріх Бонхеффер, справедлива війна, Церква, проблема зла, російсько-українська війна, релігія, держава.

Title: “Religionless Christianity and its Significance in Ukrainian Realities”.

Abstract: Religionless Christianity is one of the most controversial ideas of the German theologian and pastor Dietrich Bonhoeffer, which has given rise to many different interpretations. In his letters, the theologian analyzed the possible future of the Church, both universal and local, and the actions that Christians should take to keep their voice in this world. This article is organized in two parts. The first offers an attempt to understand Bonhoeffer's thought against the background of his fate and the difficulties he was forced to face. Then the second is a reflection on the concept of religionless Christianity in the realities of the Ukrainian Church and the military actions it was forced to face.

Keywords: religionless Christianity, Dietrich Bonhoeffer, just war, Church, problem of evil, Russian-Ukrainian war, religion, state.

Михайло Абакумов, християнський теолог і апологет, представник міжнародної апологетичної служби «Розумна Віра» (Reasonable Faith) в Україні, бакалавр богослов'я (УЄТС, Київ, Україна), магістрант Інституту релігійних наук св. Фоми Аквінського в Києві (Київ, Україна), магістрант Х'юстонського християнського університету (Х'юстон, США), автор книги «Війна і віра: Життя і переконання Дітріха Бонхеффера».

«Я веду все до того, що Бога не слід проносити контрабандою в затишний куточок душі, а потрібно просто визнати повноліття світу і людини; що не можна «охаювати» людину за її мирську сутність, а порівнювати її з Богом потрібно лише в тому, в чому вона дійсно сильна; що слід відмовитися від усіх попівських хитрощів і не вбачати предтеч Бога в психотерапевтах або філософах-екзистенціалістах. Для Слова Божого настирливість усіх цих людей надто неблагородна, щоб воно могло поєднуватися з ними. Воно не поєднується з бунтом недовіри, бунтом низів. Воно править. Ось так, а тепер саме час було б поговорити про мирську інтерпретацію біблійних понять»¹.

Вступ

Безрелігійне християнство – ідея німецького мученика і теолога Дітріха Бонхеффера, яка породила безліч найрізноманітніших, часто прямо протилежних інтерпретацій. Але незважаючи на її суперечливість, вона не втрачає своєї актуальності, продовжуючи ставити перед нами важливі питання: яке майбутнє християнства, Церкви, релігії? Що ми можемо зробити, щоб голос християнської громади продовжував звучати? Як помісні церкви можуть взаємодіяти зі світом, щоб не перестати бути «світлом і сіллю»? У цій статті ми спробуємо, по-перше, осмислити концепцію безрелігійного християнства, а по-друге, застосувати її, об'єднавши наші нитки міркувань в контексті реалій української Церкви.

I. БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ХРИСТІЯНСТВО: КИМ Є ХРИСТОС ДЛЯ СУЧАСНОГО СВІТУ²

У травні 1944 р. пастор Бонхеффер писав своєму другові Еберхарду Бетге з в'язниці Тегель: «Останнім часом я розмірковую над тим, як слід «по-світськи» (у старозавітному сенсі та в сенсі Ін. 1, 14) переінтерпретувати поняття «покаяння», «віра», «виправдання», «друге народження», «освячення». Я потім напишу тобі про це»³. У подальшому листуванні друзі продовжили обговорення ідей, які згодом стали відомими

¹ Дитрих Бонхёффер, *Сопротивление и покорность* (М.: Издательская группа Прогресс, 1994), 259.

² Цей розділ адаптований з книги Михайла Абакумова, *Війна і віра: Життя і переконання Дітріха Бонхеффера* (Київ: ХНАЦ, Книгоноша, 2025), VIII.23.

³ Дитрих Бонхёффер, *Сопротивление и покорность* (М.: Издательская группа Прогресс, 1994), 207.

і найбільш суперечливими в академічному середовищі: концепції безрелігійного християнства, про світ, який «досяг повноліття» і більше не покладається на Бога для пояснення наших недосконалих знань. Але, на жаль, німецький теолог не встиг систематизувати свої міркування, залишивши їх для роздумів майбутнім поколінням. І мабуть з цієї причини його погляди викликали появу численних інтерпретацій, часто повністю суперечливих одна одній.

У квітні 1944 р. стиль і зміст його листів змінилися. Він більше не сподівався на швидке звільнення з в'язниці, і, звичайно, його турбували думки про можливу страту. Тому останні місяці свого життя Дітріх вирішив присвятити розвитку нових богословських ідей. На відміну від багатьох інших німців, Бонхеффер навіть в жахливих умовах ув'язнення продовжував думати про майбутнє відновлення Німеччини, про нові проблеми, які можуть виникнути в церкві. Він хотів зазирнути в майбутнє і підготувати до нього християн.

Це зміцнює і надихає нас, тому що обставини, в яких він перебував, викликали неминучий страх: постійні обстріли, недоїдання, вогкість і холод. Він писав:

Я раз у раз спостерігаю тут, що лише дуже небагато хто здатний поєднувати в собі одночасно різномірні речі; під час нальоту вони – втілений страх; коли з'являється можливість смачно поїсти, вони – сама жадібність; якщо якесь їхнє бажання не знаходить задоволення, вони тільки в розпачі; якщо ж щось їм вдається, вони вже більше нічого не бачать. Вони проходять повз повноту життя, повз цілісність свого власного існування; вся об'єктивна і суб'єктивна наявність розвалюється для них на шматки⁴.

На противагу цьому християнство поміщає нас в один і той же час в цілий ряд різних вимірів; ми, якщо можна так висловитися, вміщаємо в себе Бога і весь світ⁵.

Так, спостерігаючи за людьми, не маючи бажаного доступу до нової богословської літератури, покладаючись багато в чому на свою пам'ять, теолог розвивав свої ідеї.

98 Дітріх Бонхеффер прагнув вийти за межі метафізичних форм інтерпретації християнської релігії. Він хотів переосмислити біблійні доктрини, зробити їх «мирськими» («світськими»), «нерелігійними». Використання цих термінів у відриві від контексту може ввести читача в оману. Мабуть, з цієї причини протягом двадцятого століття слова

⁴ Там само, с. 231.

⁵ Там само.

Бонхеффера часто тлумачилися неправильно багатьма мислителями і в безлічі праць. Навіть друзі не завжди могли його зрозуміти. Після Другої світової війни Карл Барт, говорячи про нові богословські ідеї пастора, посилався на шок від арешту і ув'язнення. Барт писав:

Оскільки ми не можемо запитати його самого, то мусимо змиритися з тим, що залишаємося в деякому збентеженні... Хіба нам не доводилося завжди припускати, що іншим разом і в іншому контексті він, мабуть, висловився б ясніше і лаконічніше, від чогось, можливо, відмовився б, а на чомусь наполіг? Але тут він залишив нас сам на сам із загадковими висловлюваннями у своїх листах — і багато місць у цих листах ясно свідчать про те, що він здогадувався, але ще не був упевнений [...], яким чином здійснити цю програму нерелігійного пояснення⁶.

У 1951 р. друг Дітріха Франц Гільдебрандт говорив: «Я досі не вірю в його звернення до «посюдності» і прославлення «світськості»»⁷.

Говорячи про концепцію безрелігійного християнства, наприклад, Харві Кокс називав Бонхеффера «атеїстом»⁸, Вільям Гамільтон — «батьком теології смерті бога»⁹. Подібну інтерпретацію ідей Бонхеффера ми знаходимо в книзі секулярного теолога Джона Робінсона «Бути чесним перед Богом»¹⁰.

Але до такого висновку неможливо прийти, вивчаючи інші роботи Бонхеффера, наприклад, книги «Ходіння слідом», «Життя разом» і «Етика». У всіх своїх працях німецький теолог підкреслює існування Бога, необхідність церкви і християнського учнівства. Перебуваючи в Америці, він говорив про свою категоричну незгоду з твердженням філософа Вільяма Джеймса, що релігійним людям слід говорити про ефективність Бога, а не про Його реальність¹¹. Для Бонхеффера існування Бога було необхідною умовою світогляду — без Бога повністю руйнується його розуміння світу. Можна сказати, він вважав Бога необ-

⁶ Карл Барт Вальтеру Геренбрюку, письмо от 21.12.1952, цит. по Дитрих Бонгеффер, *Спротив і покоря. Листи і нотатки з-за ґрат* (Київ: Дух і Літера, 2018), 747.

⁷ Дитрих Бонгеффер, *Спротив і покоря. Листи і нотатки з-за ґрат* (Київ: Дух і Літера, 2018), 747.

⁸ Див. Harvey Cox, *The Secular City: Secularisation and Urbanisation in Perspective* (New York, NJ: MacMillan, 1968).

⁹ Див. Arnold E. Loen, *Secularization: Science without God?*, trans. M. Kohl (London: S. C. M. Press, 1967).

¹⁰ Див. Джон Робінсон, *Быть честным перед Богом* (М.: Высшая школа, 1993).

¹¹ Gary Dorrien «Bonhoeffer in North America», *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ред. Michael Mawson і Philip G. Ziegler, перше видання. Oxford Handbooks (Нью-Йорк: Oxford University Press, 2019), 32.

хідною умовою осмисленого існування людини, а не наслідком, що випливає з певного набору аргументів. Мислення Бонхеффера перетиналося з так званою пресупозиційною апологетикою (апологетикою передумов), яка мислить подібним чином. Аналізуючи перші три розділи книги Буття, він писав:

Теологічна інтерпретація приймає Біблію як книгу церкви і інтерпретує її як таку. Це її передумова і це її метод; її метод – постійне повернення від тексту (визначеного всіма методами філологічного та історичного дослідження) до цієї передумови. У цьому полягає об'єктивність методу теологічної інтерпретації. І тільки на цій об'єктивності вона ґрунтує свою претензію на науковість¹².

Таким чином, Бонхеффер розглядав існування Бога, істинність Біблії і значення церкви як богословські передумови, які людина приймає на підставі надприродного Божого одкровення (в цьому він повністю згоден з Бартом). Для Бонхеффера істинність християнства була безсумнівним фактом, тому будь-які тлумачення його ідей, як атеїстичних або чисто гуманістичних, абсолютно невірні.

У 1967 р. Бетге, виступаючи з лекцією в соборі англійського міста Ковентрі, заявив, що «вирване з контексту використання і передача з вуст в уста горезвісного терміна «безрелігійне християнство» перетворили Бонхеффера на провісника поверхневого недіалектичного модернізму, що затемнює все, що він намагався сказати нам про живого Бога»¹³. І сьогодні всі авторитетні дослідники життя і діяльності Бонхеффера визнають цей очевидний факт.

Варто зазначити, що був ряд сучасників Бонхеффера, які краще розуміли, про що писав німецький пастор. Наприклад, всесвітньо відомий теолог і автор К.С. Льюїс у своїй останній книзі «Листи до Малькольма: Здебільшого про молитву» піднімає питання феномену і сенсу релігії, а також про те, яке місце релігії в сучасному світі. Контекст цього питання – есе Алека Відлера, англіканського священника, теолога і церковного історика, написане в збірці «Soundings» («Зондування»), укладачем якої був сам Відлер¹⁴. Льюїс був згоден в цілому з аналізом Відлера. Релігія – слово, яке практично не з'являється в Новому Завіті, і може нести в собі небезпеку, тому що зазвичай передбачає, що є лише

¹² Dietrich Bonhoeffer, *Creation and Fall: A Theological Exposition of Genesis 1–3, vol. 3, Dietrich Bonhoeffer Works* (Minneapolis: Fortress Press, 2004), p. 22–23.

¹³ Mary Bosanquet, *Life and Death of Bonhoeffer* (Harper & Row, 1968), p. 219.

¹⁴ Alec R. Vidler (ed.), *Soundings: Essays Concerning Christian Understanding* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), chap. 11.

однією сферою життя людини, на додачу до економічної, соціальної тощо. Але те, що претендує на вічність, не може відігравати роль лише однієї сфери з багатьох: «Вона або охоплює все наше життя, або це якийсь обман. У нас немає нерелігійних занять, є релігійні або антирелігійні»¹⁵. Сам ж Відлер черпав натхнення в роздумах Бонхеффера. Він визнає, що термінологія пастора може збивати з пантелику, а його думки фрагментарні і незрілі, і ми не в змозі сказати, як би він їх розвинув, якби залишився живим. Але при цьому Відлер пише: «Я не бачу, як хтось, хто читає «Листи і нотатки з в'язниці» цілісно, може засумніватися в здоровому глузді Бонхеффера, глибині його християнської віри або надзвичайній проникливості його інтелекту»¹⁶.

Але разом з тим, вірно й те, що в пізніших працях німецького теолога помітно зміщення акценту з церкви на світ – мабуть, він хотів осмислити ставлення світу до Бога і Бога до світу. Він спостерігав, як абсолютна більшість християн у Німеччині своїм життям демонстрували відмову від християнських переконань. І в той же час, невірющі люди, учасники Опору, жертвували собою заради інших, проявляючи справжнє християнство, якого не вистачало віруючим. Як Бог буде судити їх? Чи можна учасників Опору назвати християнами? Такі питання турбували пастора. У в'язниці він був серед пригноблених, знедолених і бідних світу цього. Чи чули вони коли-небудь справжнє Євангеліє в нацистській Німеччині?

Ці питання спонукали його звернутися до Старого Завіту. Якщо раніше більше уваги він приділяв Новому, то тепер побачив неминущу актуальність Старого Завіту. У 1943 р. Дітріх писав другуві, що прочитав його два з половиною рази і чимало вивчив напам'ять¹⁷. Займаючись вивченням Старого Завіту, він побачив зв'язок між Старим і Новим Завітами в тому, що вони зберігали ідею позірності¹⁸.

Так, Бонхеффер прийшов до такого розуміння: Бог хоче, щоб ми не тільки прагнули до вічного життя, яке настане в майбутньому, але й намагалися жити активно тут і зараз. Ми повинні зберігати цей світ і розвивати його: «коли полюбиш життя і землю так, що здається, ніби з ними загине все, можна вірити у воскресіння мертвих і новий світ»¹⁹.

¹⁵ Клайв Стейплз Люїс, *Листи до Малькольма* (Львів: Свічадо, 2024), 39.

¹⁶ Alec R. Vidler (ed.), *Soundings: Essays Concerning Christian Understanding* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), p. 245.

¹⁷ Дитрих Бонхёффер, *Сопротивление и покорность* (М.: Издательская группа Прогресс, 1994), 111.

¹⁸ Там само, с. 203-204.

¹⁹ Там само, с. 130.

Першим кроком для розуміння ідеї «безрелігійного християнства» буде визначення поняття «релігія». Однак зробити це не так просто, адже, судячи з контексту, Дітріх вкладає в цей термін різні значення. Аналіз усіх випадків використання ним слова «релігія» показує три різних значення: перше – позитивне, коли описує і оцінює релігію; друге – негативне, коли, слідом за Карлом Бартом, критикує релігію як спробу людини досягти Бога (саме так термін використовується в першій докторській дисертації Бонхеффера «*Sanctorum Communio*»); і третє – універсальне, коли говорить, що «епоха релігії» добігла кінця. В останньому варіанті автор має на увазі не антирелігійність християнської віри (про що говорив Барт), а нерелігійність, до якої віра повинна прийти²⁰.

Головна проблема полягає в тому, що Бонхеффер ніколи не досліджував свої ідеї систематично, більше того, обговорювані тут поняття взагалі взяті з листів, які не є його академічною роботою, а тому було б помилково шукати в них сувору логіку. Але якщо спробувати розташувати його ідеї в хронологічній послідовності, ми зможемо простежити їх розвиток: спочатку Бонхеффер оцінює релігію позитивно, потім критикує її і в підсумку припускає нерелігійну інтерпретацію біблійних понять в майбутньому. Але ця картина не дозволяє дати єдине конкретне визначення релігії. Можна лише сказати, що для німецького теолога це поняття мало переважно негативний характер: по-перше, разом з Карлом Бартом, він розглядав релігію як протилежність вірі (релігія – це людські зусилля, віра – одкровення Боже і справжнє життя): «Ніякої релігійної методики, «релігійний акт» є лише частиною; «віра» ж є чимось цілісним, життєвим актом. Ісус закликає не до нової релігії, а до життя»²¹; по-друге, якщо релігія і була важлива в давнину, то в сучасну епоху вона втратила своє колишнє значення і потребує радикальних змін²².

У своєму першому теологічному листі на цю тему від 30 квітня 1944 р. він запитує: «Як ми можемо говорити про Бога – без релігії, тобто без обумовлених часом передумов метафізики, душевного життя людини і т. д., і т. п.»²³.

²⁰ Ralf K. Wüstenberg “Religion and Secularity”, *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition. Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), p. 322.

²¹ Дітріх Бонхеффер, *Спротивление и покорность*, с. 268.

²² Charles Marsh, *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer* (Vintage, 2015), p. 367.

²³ Дітріх Бонхеффер, *Спротивление и покорность*, с. 201.

У цьому випадку релігія представлена в термінах традиційних категорій: метафізика говорить про розуміння Бога і Його природи; внутрішнє життя передбачає наближення до Бога через духовні практики. Бонхеффер вважав, що епоха такої релігії закінчилася: «У всього нашого теперішнього «християнства» буде вибито ґрунт з-під ніг, і нам залишиться задовольнятися в «релігії» лише кількома «останніми лицарями» або купкою інтелектуальних брехунів»²⁴.

Ймовірно, найкраще пояснення того, що Бонхеффер вважав «релігійним», можна побачити в цих рядках: «Це означає, на мій погляд, міркувати, з одного боку, метафізично, а з іншого – індивідуалістично. Ні те, ні інше не зачіпає ні біблійної вісті, ні сучасної людини. Хіба ми всі практично не втратили індивідуалістичного інтересу до особистого спасіння душі?»²⁵ Таким чином, релігія, як її розумів німецький теолог, передбачає, що Бог відокремлений від світу і далекий від нього, а віра – це звернення до Бога конкретної людини і пов'язана з її «душею». По суті, «релігія» намагається виділити місце Богу у своїй власній структурі світу – так само робить ліберальне християнство і консервативна політична теологія. Всі вони намагаються «використовувати» Бога в своїх конкретних цілях, проте Євангеліє проголошує, що Бог приходить у стражденний світ і стає доступним для всіх людей.

Дітріх передбачає і критикує можливі спроби виправдання існування релігії в сучасному світі. Він вважає, що бажання зберегти релігію шляхом «Бога пробілів» (зараз називають «Бога білих плям») також є неспроможним. Отже, головна мета Бонхеффера полягала в тому, щоб зробити християнство актуальним для сучасного безрелігійного світу. Він пише:

Що мене постійно займає, так це питання, чим для нас сьогодні є християнство і ким – Христос? Час, коли людям все можна було висловити словами (будь то теологічні міркування або благочестиві промови), давно минув; те ж саме стосується часів інтересу до внутрішнього світу людини і до совісті, а це означає, і до часу релігії взагалі. Ми наближаємося до абсолютно безрелігійного періоду; люди вже можуть просто бути нерелігійними. Ті ж, хто чесно називає себе «релігійними», не практикують релігії жодним чином; можливо, під «релігійністю» вони розуміють щось інше...

Як може Христос стати Господом і для нерелігійних людей? Чи існують безрелігійні християни?²⁶

²⁴ Там само, с. 200.

²⁵ Там само, с. 205.

²⁶ Там само, с. 199-201.

І пізніше: «Питання формулюється так: Христос і світ, що досяг повноліття»²⁷.

Історичною основою міркувань Бонхеффера послужили ідеї епохи Відродження і Реформації, взяті з праць Вільгельма Ділтея, німецького філософа XIX століття. Після ретельного аналізу теорій і суджень, що існували в давнину, Дільтей стверджував, що ми не можемо вийти за межі земного життя і пропонував відмовитися від метафізики. Також він пропонував так звану філософію життя, де релігія є необхідною умовою суспільного устрою. Бонхеффер приймає критику метафізики, але відносить її до релігії в цілому. На відміну від Дільтея, для Дітріха «безрелігійність» – це просто новий стан у розвитку суспільства, і нам слід навчитися жити в умовах цієї реальності.

Після Реформації і в пізніші роки, релігія все частіше замінює віру – релігійні обряди, деїзм, ліберальний протестантизм приходять на зміну істинній вірі. Але ці замітники неповні, тому прихід безрелігійності, тобто Христа без релігії і релігійних передумов, можна розглядати як процес позитивний. Бонхеффер пішов далі Ділтея і стверджував, що нам слід відмовитися від релігії в цілому, але при цьому кожен день необхідно шукати Христа. Таким чином, ідеї Бонхеффера поєднують критику релігії, запропоновану Бартом, і філософію життя Ділтея. В результаті виходить християнська віра, яка має сенс і актуальна для сучасної секулярної епохи²⁸.

Таким чином, можна зробити наступний висновок: Бонхеффер не пропонує відмовитися від християнства або від Церкви. Насправді, його ідеї підсилюють прихильність до християнської віри. Найкращий спосіб зрозуміти це – подивитися, як німецький теолог застосовував свої припущення на практиці. У листі від 16 липня 1944 року він докладно викладає свої думки:

Я дуже поступово підходжу до вироблення нерелігійної інтерпретації біблійних понять...

Кант в принципі деїст, Фіхте і Гегель – пантеїсти. Скрізь мета мислення зводиться до автономії людини і світу...

Сучасна фізика, однак, ставить під сумнів нескінченність світу, не впадаючи при цьому в колишні уявлення про скінченність.) Бог як моральна, політична, природничо-наукова робоча гіпотеза скасований, подоланий; точно так само, як і в сенсі філософської та релігій-

²⁷ Там само, с. 240.

²⁸ Ralf K. Wüstenberg “Religion and Secularity”, *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition. Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), p. 323–324.

ної гіпотези (Фейєрбах!). Інтелектуальна чесність вимагає відмови від цієї робочої гіпотези або виключення її в максимально широких межах. Побожного вченого-природника, медика тощо потрібно віднести до двостатевих істот. «Але де ж Бог ще зберігає свої домени?» – запитують боязкі натури і, не знаходячи відповіді, проклинають весь розвиток, що поставив їх у таку ситуацію²⁹.

За кілька місяців до цього, 30 квітня, він так пояснює свою позицію:

Релігійні люди говорять про Бога, коли людське пізнання (іноді просто через лінь думки) дійшло до межі або коли людські сили пасують; причому це завжди *deus ex machina* – вони закликають його або для уявного вирішення нерозв'язних проблем, або як силу перед обличчям людської безсилості, тобто завжди експлуатуючи людські слабкості або перебуваючи на межі людських сил; це триває доти, поки людина своїми зусиллями не розсуне межі трохи далі, і тоді Бог – як *deus ex machina* – стане зайвим... Я ж хочу говорити про Бога не на межі людського, а в осередку його, не в слабкостях, а в силі, коротше, не перед обличчям смерті і провини, а в житті, перед обличчям людської доброти³⁰.

Отже, Бонхеффер бачив, що релігія використовувала Бога як свого роду «пробку» для прогалин у науці, політиці, моралі тощо. З розвитком науки і технологій люди все більше приходили до розуміння, що певні факти (наприклад, рух планет) можна пояснити з наукової точки зору, не вдаючись до Бога. І таким чином використанню релігії наставав кінець. Але для Бонхеффера це не означало, що наставав кінець віри в Бога. Адже тепер ми вже не звертаємося до Бога, коли стикаємося з чимось невідомим, навпаки, ми можемо бачити Бога в тому, що ми знаємо, і це підсилює християнську віру.

Примітно, що таким чином Бонхеффер передбачував розвиток сучасного природного богослов'я (при цьому він не був його прихильником, як і Барт), яке подібним чином аналізує реальність, простежуючи існування Бога не в тому, що ми не можемо знати, а в тому, що вже досить добре відомо³¹. Один з провідних прихильників сучасного природного богослов'я, доктор Ендрю Лок, пише: Так, у міру розвитку науки наше розуміння законів природи, що пояснюють спостережувані явища, буде розширюватися і поглиблюватися, проте... розвиток науки нічим не зможе замінити Першопричину (Творця) як пояснення існу-

²⁹ Дитрих Бонхёффер, *Спротивление и покорность*, с. 262, 263.

³⁰ Там само, с. 203.

³¹ Див., наприклад, Stephen Meyer, *Return of the God Hypothesis* (HarperOne, 2021).

вання всіх речей, у тому числі і самих законів природи, які могли бути створені тільки цією Першопрчиноюю.

Також він підкреслює, що наукові «відкриття лише дозволять нам ще краще усвідомити мудрість Творця через розуміння створених Ним законів»³².

Дітріх згоден і з Ділтеєм: дійсно, сучасна епоха прагне до автономії в науці, моралі та політиці. Але саме в цій автономії ми дійсно можемо побачити Бога в усій Його силі і славі. Це призводить до парадоксальної заяви:

Так наша повноліття веде нас до справжнього пізнання нашої ситуації перед Богом. Бог дає нам зрозуміти, що ми повинні жити, справляючись з життям без Бога. Бог, який з нами, є Бог, який хоче, щоб ми жили без робочої гіпотези про Бога, є Бог, перед яким ми постійно перебуваємо. Перед Богом і з Богом ми живемо без Бога. Бог дозволяє витіснити себе зі світу на хрест, Бог безсилий і слабкий у світі, але саме в цьому і тільки через це Він з нами і допомагає нам³³.

У відриві від контексту, вельми дивне твердження, але при належному прочитанні ми бачимо, що насправді Бонхеффер прагне допомогти секулярній людині сьогодні знайти Христа: «Дорослий світ безбожніший за неповнолітній, але саме тому, напевно, ближчий до Бога»³⁴.

Так, сучасний світ вже не вдається до Бога як до «робочої гіпотези» для пояснення феноменів у нашому житті. Але це й не було перевагою, оскільки пізнання Бога в силі, а не в слабкості, в знанні, а не в невігластві, зробить відданість християнській вірі набагато міцнішою.

Дітріх Бонхеффер протягом усього свого життя (і коли був академічним богословом, потім пастором нелегальної семінарії і учасником змови) завжди залишався людиною, глибоко відданою християнській вірі. Всі його праці наповнює звістка про істинного Господа цього світу, авторитет і влада якого не можуть бути оскаржені ні ліберальною теологією, ні погрозами нацизму. Навіть перебуваючи у в'язниці, він активно продовжує богословські дослідження. Спостерігаючи за все зростаючою секуляризацією суспільства, під час війни він думав про те, яким чином слід донести християнство до нового покоління. У його листах відображено бажання достукатися до сердець сучасників. І сьогодні ми бачимо, що його спостереження та оцінки можна назвати

³² Ендрю Лок, «Бог белых пятен», *Вестник Центра апологетических исследований* № 91, с. 24–25.

³³ Дитрих Бонхеффер, *Спротивление и покорность*, с. 264.

³⁴ Там само, с. 268.

пророчими. Середньовіччя позаду, ми живемо в «повнолітньому світі», в якому безрелігійність стала нормою. Відповідь на цей виклик може бути тільки одна – Христос у всій Його могутності.

Примітно, що Бонхеффер уникав терміна «секуляризація», вважаючи за краще говорити про «повноліття». Можливо, це пояснюється тим, що термін «секуляризація» не передбачає необхідності існування Бога, але ж німецький теолог завжди говорив про посилення присутності Бога в усіх сферах нашого життя. Насправді, він не вітав процес секуляризації. У доповіді «Да прийде Царство Твоє», зробленій в 30-х роках, він називає «позасвітність» і «секуляризм» «двома сторонами однієї медалі – а саме, невірою в Царство Боже»³⁵.

Його твердження не закликають залишати Церкву, яку він завжди високо цінував. Ні, він показує, як Христос присутній у сучасному світі. Говорячи про «безрелігійну» епоху, він не мав на увазі ліквідацію християнства або навіть релігії. Просто в даний час релігія перестає відігравати ту роль, яку вона відіграла раніше. Як вірно підкреслює Аристотель Папаніколау: «Ніхто більше не вірить, що релігія зникне або буде усунена. Суперечка йде про інше: чи слід обмежити її приватним простором»³⁶.

Бонхеффер, починаючи з перших богословських праць, стурбований тим, яким чином церква може існувати в суспільстві і для суспільства в новому безрелігійному світі. Таким чином, для нього питання полягало не в тому, що ми перестаємо бути церквою, а в тому, як бути Христовою церквою в новому, зміненому двадцятому (а тепер і двадцять першому) столітті.

Церква, як і раніше, повинна відігравати важливу роль у християнському житті, але тепер в нових умовах нерелігійності. І головне питання: яким чином свідчення і існування церкви можуть бути ефективними в специфічних умовах безрелігійності світу³⁷. Саме про це писав Дітріх Бонхеффер, і ці пророчі припущення залишив для оцінки майбутнім поколінням. Його оригінальні богословські ідеї стали результатом постійних роздумів протягом усього життя. Так, у книзі «Ходіння слідом» він писав:

³⁵ Dietrich Bonhoeffer, *Berlin: 1932–1933, vol. 12, Dietrich Bonhoeffer Works* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2009), p. 288.

³⁶ Аристотель Папаніколау, Християнское призвание и общественная жизнь, *Вестник Свято-Филаретовского института* (Москва: 2020. Вып. 35), 180.

³⁷ Tom Greggs “Ecclesiology”, *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, ed. Michael Mawson and Philip G. Ziegler, First Edition. Oxford Handbooks (New York: Oxford University Press, 2019), p. 239.

Нехай християнин залишається в світі. Не заради дарованих Богом благ світу і навіть не через свою відповідальність за хід справ у світі, але заради тіла втіленого Христа, заради громади. Нехай він залишиться в світі заради прямої сутички зі світом, нехай він живе своїм «внутрішньо-світовим життям обов'язку і покликання», щоб стала цілком видимою його «чужість світу». Але це може статися тільки завдяки видимому членству в громаді. Протириччя зі світом потрібно внести в сам світ. Тому Христос став людиною і помер серед своїх ворогів³⁸.

Іншими словами, «повноліття», «посюдність» і «безрелігійність» – це допоміжні терміни, які не є головним предметом його міркувань. За їх допомогою пастор вказував на необхідність свідчення про присутність Христа в нашому житті і сьогодні. Безрелігійність – це питання, на яке сучасні християни повинні вміти відповідати, щоб їхнє свідчення про могутність Христа було ефективним для людей у наш час. Розвиток думки Бонхеффера про дорослішання світу допомагає нам ясно побачити Бога Біблії, і парадоксальним чином Його безсилля стає джерелом сили і Божої присутності в сучасному світі. Адже насправді пастор не створює безрелігійне християнство, а скоріше пропонує новий спосіб бути релігійним.

Доктор богослов'я Стівен Ніколс має рацію, коли каже, що Бонхеффер міг би назвати «безрелігійне християнство» «Христо-наповненим християнством»³⁹. Таке християнство зосереджене на житті в повноті: «Християнська надія на воскресіння відрізняється від міфологічної тим, що абсолютно новим і ще більш гострим у порівнянні зі Старим Заповітом способом, звертає увагу людини на її життя на землі»⁴⁰.

Бонхеффер закликає не забувати ортодоксальне християнство, а переосмислити наше ставлення до нього. Теолог не говорить, що віруючі повинні відмовитися від віри в Бога, від релігійних практик, від молитви і різних обрядів. Ні, це – частина християнства. Але разом з тим, християнство повинно служити світу в усій повноті, а не частково. У своїх листах Бонхеффер тільки торкається того, як може виглядати безрелігійне християнство. Він почав писати про це невелику монографію, але так і не встиг її закінчити. Наступні мислителі продовжили його справу. Продовжити її повинні і ми. До цього зараз ми і перейдемо.

³⁸ Дитрих Бонхёффер, *Хождение вслед* (М.: РГГУ, 2002), 181.

³⁹ Stephen Nichols, *Bonhoeffer on the Christian Life: From the Cross, for the World* (Crossway, 2013), p. 139.

⁴⁰ Лист 170. Ебергардові Бетге, *Дитрих Бонхеффер, Спротив і покоря. Листи і нотатки з-за ґрат* (Київ: Дух і Літера, 2018), 572.

II. ІДЕЇ БОНХЕФФЕРА В РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Отже, проаналізувавши думки Бонхеффера, ми можемо перейти до застосування його міркувань в контексті української Церкви, як помісної, так і локальних. Вважаю, що нинішня війна дозволяє нам побачити деякі з піднятих ним питань у новому світлі. Відразу ж зазначу, що подальші міркування носять лише гіпотетичний характер, це скоріше питання, які варто осмислити українським християнам, на які поки що складно знайти чітку відповідь.

1) Релігія

По-перше, як щодо його оцінки релігії? Релігія часто має негативну конотацію, оскільки люди люблять розділяти своє життя на «релігійне» і «звичайне». Однак з християнської точки зору це просто невірно. Як зазначає К.С. Льюїс, «Вона або охоплює все наше життя, або це якийсь обман»⁴¹. Бонхеффер був з цим повністю згоден. Ще в далекому 1929 році, у своїх барселонських лекціях він стверджував: наша проблема в тому, що Христос перестав бути центром життя. Він може бути предметом історичних досліджень або одним з елементів релігійності, але всього цього недостатньо: «Релігія Христа – це не ласий шматок після хліба; це сам хліб, або ніщо»⁴².

Ця проблема особливо гостро проявилася під час війни в Україні, коли багато християн усвідомили, що ми не маємо права більше розділяти церковне життя і суспільне. Солдат на фронті може бути не менш духовним, ніж той, хто молиться в храмі, а любов до ближнього іноді передбачає необхідність «забруднити свої руки»⁴³. Розділення на «духовні та недуховні» заняття стало нежиттєздатним варіантом в українському контексті. Ті ж християни, які продовжують займати позицію відстороненості від світу, просто перестали бути голосом, до якого прислухається страждаючий народ. Перед українцями постали схожі питання, над якими вже розмірковував німецький теолог. Де ж справжнє Причастя? Коли пастор викладає його солдатам на фронті, в бруді, людям, які, можливо, втратили всяку надію; або ж в чистому приміщенні храму, людям, яким не цікаві турботи «про мирське», а лише дотримання релігійних традицій? Це питання як ніколи акту-

⁴¹ Клайв Стейплз Льюїс, *Листи до Малькольма*, с. 39.

⁴² DBW 10:302–303, цит. по Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: A Biography* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000), p. 116.

⁴³ Див. Михайло Абакумов, «Місце миротворчості в самоідентифікації християнства: три перспективи» // *Богомисліє*, №34:1, 2024.

альне. Сьогодні, якщо ми хочемо, щоб Церква зберігала свою «солоність» для світу, ми вже не можемо відсторонюватися від нього, ховаючись за релігійною термінологією та обрядовістю. Релігійність важлива, але її слід реалізовувати в кожній сфері нашого життя, а не лише «на Великдень».

Таким чином, сьогодні нам слід прагнути до практики щоденного сповідання і свідчення християнської віри. Не тільки в храмах, але і на вулиці. Не тільки в чистих костюмах, але і в брудній військовій формі. Як писав Бонхеффер: «Розділення політики і Церкви? ... Сьогодні поділ вже неможливий, оскільки вже не існує жодної сфери, в яку не проникла б політика»⁴⁴. Ми могли б продовжити його думку: поділ суспільного життя, разом з його тяготами, і Церкви вже неможливий. Співчуття нашому народу не залишає перед християнами іншого варіанту.

2) Безрелігійне християнство

Друге питання тісно пов'язане з першим: яке майбутнє української Церкви? У якому напрямку нам варто рухатися, щоб зберегти її вплив? Знову процитуємо Алека Відлера, який, на мій погляд, так точно передає думки Бонхеффера:

Я вважаю, що Бонхеффер мав на увазі, коли говорив про дорослішання людини або світу, потенційно типову людину сьогодення – людину, яка пережила і ввібрала в себе наслідки наукової революції – пост-ренесансну, пост-дарвінівську, пост-фрейдистську людину, – яка не може повернутися назад і не повинна була б, навіть якби могла: людей, наприклад, для яких питання, що обговорюються в цьому томі есе, неминучі, якщо вони присвятять свої розуми дослідженню стійкості християнської віри». Якою ж буде віра в майбутньому? Він продовжує: «Це буде віра, яка знаходить Бога не в особливій області, яку можна назвати «релігією», а всюди, де можна доторкнутися до плодів Духа і спробувати їх: «Плоди ж Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, доброта, милосердя, віра» (Гал. 5:22 і далі). Всі традиційні доктрини та інститути повинні бути піддані цьому випробуванню, і християни не зобов'язані просувати або зберігати те, що не витримає його... Ми знаходимося на початку періоду, в якому ми повинні бути готові все випробувати і твердо триматися тільки хорошого»⁴⁵.

Правильне застосування концепції безрелігійного християнства вимагає обережності. Як підкреслював Льюїс, дуже важливо не плутати

⁴⁴ Дитрих Бонхёффер, *Псалтирь – библейский молитвенник. О душепопечении* (Москва: Центр «Нарния», 2006), 151.

⁴⁵ Alec R. Vidler (ed.), *Soundings: Essays Concerning Christian Understanding* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), p. 254.

релігію в сенсі тієї чи іншої поведінки (обряди, ритуали, традиції) з релігією як системою переконань (скажімо, Нікейський Символ віри)⁴⁶. Складно сказати, що сам Алек Відлер розумів під «традиційними доктринами», але зі свого боку можна зазначити, що християнська система переконань, те, що Льюїс називав «Просто християнством», сама суть віри, що об'єднує всіх традиційних християн, змінитися не може⁴⁷. Відлер і сам здогадується про це: «Ніхто з них, мабуть, не став би заперечувати, що молитва і поклоніння, які зазвичай розглядаються як характерні релігійні дії, притаманні новому життю в Дусі, яке пришесть Ісуса вивільнило у світ»⁴⁸.

Однак можна погодитися, що в цілому наша релігійність – обряди, традиції, ритуали і все в такому дусі – повинні пройти перевірку часом. Христос – це жива Особистість, а не сотні обрядів. Обряди лише служать допоміжною метою наблизити нас до Христа. Якщо в нашу епоху якісь традиції перестали виконувати цю роль, можливо, нам слід їх переосмислити, реактуалізувати. Як підкреслює Відлер: «Головними якостями, які потрібні, є відкритість майбутньому, готовність подорожувати без багажу або в темряві, терпіння і уява в експерименті, велика терпимість до різноманітності і багатоманітності, заснована не на байдужості, а на довірі до постійного керівництва Святого Духа»⁴⁹.

Знову ж, в контексті війни в Україні: як ми могли б зробити наше служіння, літургію, можливим і зрозумілим людям на фронті? Якою має бути наша Звістка, якщо говорити про її форму? Все це важливі питання. Де слід шукати Христа в сучасному світі? Євангеліє процвітання, язичництво, народні забобони – всі ці речі просто не працюють в контексті війни. Багато українців перестали себе обманювати, з огляду на катастрофічність ситуації. Але, знову ж таки, це не означає, що в цій катастрофі немає місця Христу. Це лише говорить про те, що наші уявлення про Бога часто були занадто поверхневими. Христа слід шукати на фронті, в гущі війни, серед скорботних. Як вірно зазначає відомий християнський філософ Алвін Плантінга:

Християнин розуміє, що Бог не стоїть склавши руки, холоднокровно спостерігаючи за стражданнями Своїх творінь. Він входить у наші страждання і розділяє їх. Він терпить муки, бачачи, що Його Син, друга Особа Трійці, прирікається на гірко-жорстоку і ганебну хресну смерть.

⁴⁶ Див. Клайв Стейплз Льюїс, *Листи до Малькольма*, с. 41-42.

⁴⁷ Див. Клайв Стейплз Льюїс, *Просто Християнство* (Львів: Свічадо, 2021).

⁴⁸ Alec R. Vidler (ed.), *Soundings: Essays Concerning Christian Understanding* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), p. 250

⁴⁹ Там само, с. 255.

Христос був готовий винести муки самого пекла... щоб перемогти гріх, смерть і зло, від яких страждає наш світ, і дарувати нам життя більш славне, ніж ми можемо собі уявити. Він був готовий постраждати за нас, прийняти страждання, які ми навіть не можемо собі уявити⁵⁰.

Так, світ набагато складніший і незрозуміліший, ніж ми думали раніше. Деякі наші уявлення зруйнувалися. Але разом з цим відкрилися і можливості побачити справжній образ Бога, який, хоча і є трансцендентним, нескінченно близький до кожного з нас в Ісусі Христі.

Нинішня війна дозволяє українцям вступити в більш глибокі відносини з Христом. Таким було і власне життя Бонхеффера. Він почав як академічний теолог, якого цікавила лише релігія як феномен людського життя. Минули роки, познайомившись із живим Христом, вже в тюрмі він писав про безрелігійне християнство. Про те християнство, яке здатне витримати технологічний і науковий прогрес, страждання, війну і навіть смерть.

Отже, нашим церквам сьогодні варто проаналізувати свої практики і подумати: що ми могли б оновити, змінити, реактуалізувати? Чи розуміють нас люди? Чи стосуються наші проповіді військових і страждених? Вважаю, в цьому напрямку нам варто рухатися далі.

3) Повнолітній світ

Нарешті, як бути з тим, що Бонхеффер називав повноліттям нашого світу? Тут його прозріння також дуже актуальні. Пастор закликав відмовитися від спроб заповнити «прогалини» Богом, а замість цього зосередитися на пошуках Бога в осередку життя. У якому осередку? У наших реаліях – це, перш за все, війна. Бонхеффер парадоксально стверджує, що трансцендентність Бога явлена насамперед у ближньому. Тому служіння громади має бути спрямовано в першу чергу на те, щоб служити людям за образом Христа, який віддав Себе за інших.

У найглибшому сенсі відповідь на виклики часу пастор бачить у співпричетності до страждань Христа, оскільки саме жертва Христа є основою внутрішнього життя християнської церкви, з одного боку, і християнського свідчення – з іншого⁵¹. Таким чином, сьогодні дорослий світ може побачити Господа тоді, коли ми співпереживаємо і співчу-

⁵⁰ Цит. по Уильям Лейн Крейг, “Проблема зла”, Reasonable Faith, <https://www.reasonablefaith.org/translations/russian/popular-articles/russian-existence-nature-of-god-the-problem-of-evil>

⁵¹ Ю. А. Штонда, Концепция «безрелигиозного христианства» Дитриха Бонхёффера как ответ на вызовы времени, *Вестник Свято-Филаретовского института* (Москва: 2020. Вып. 35), 218-219.

ваємо нашим ближнім. Саме таке свідчення віри як ніколи необхідне в українському контексті.

Центром також є суспільство. Церкви повинні вибудовувати зв'язок з державою, бути частиною суспільства, «світлом і сіллю». Але світло і сіль не можуть «розчинитися» в суспільстві, інакше вони перестануть виконувати свої функції.

Звідси перед українцями стоїть важливе завдання: не втратити цю фундаментальну сутність Церкви – бути голосом Божим на землі, вічним нагадуванням про те, що є щось більше, ніж матеріальне, що ніякі людські амбіції не здатні затьмарити образ Божий у кожному з нас, що існує величезна відповідальність і вічні наслідки за всі наші рішення. Клайв Льюїс у своїй відомій проповіді «Тягар слави» вражаюче барвисто висловив думку про нескінченну цінність ближнього, про яку варто нагадувати собі, розмірковуючи про Церкву, нашу громаду і наших ближніх:

... можливо, не варто думати занадто багато про свою майбутню славу, але дуже корисно думати про чужу. Ми повинні завжди відчувати її тягар, і він такий важкий, що тільки смиренність витримає його, а гордого він зламає хребет. Як вражаюче жити серед богів, знаючи, що найнудніший, найжалюгідніший з тих, кого ми бачимо, засяє так, що зараз ми б цього не витримали; або стане немисливо, неймовірно страшним. Ми повинні постійно про це пам'ятати, що б ми не робили, бо всі наші дії, чи то в любові, чи в простому спілкуванні, сприяють або тому, або іншому. Ви ніколи не спілкувалися зі смертним. Смертні нації, культури, твори мистецтва. Але ми жартуємо, працюємо, дружимо з безсмертними, на безсмертних одружуємося, безсмертних мучимо і принижуємо. Це зовсім не означає, що ми повинні бути похмуро серйозними. Ні; ми повинні сприймати один одного серйозно. А тоді не може бути недбалості і зневаги: любов залишається зрячою, не вироджуючись у ту байдужу терпимість, яка не схожа на любов, як не схожа радість на порожню легковажність. Після Святих Дарів той, кого ви зараз бачите, – найсвятіший у світі. Ні, він так само священний, як Дари, адже Христос у ньому, він – ковчег, що несе тягар Самої Слави⁵².

Отже, з одного боку від церков вимагається співпереживання і співчуття – бути з ближнім. Здійснити це можна по-різному: служіння на фронті, психологічна або матеріальна допомога, духовна підтримка. Потреб багато, потрібні служителі. З іншого боку – церкви не повинні переставати бути голосом правди. Ми не закриваємо очі на корупцію,

⁵² Клайв Стейплз Льюїс, «Бремя славы» в т. 2 *Собрание сочинений в восьми томах* (СПб.: Фонд имени отца Александра Меня, 2004), 276.

зловживання владою, несправедливість. Так, війна – це подія, здатна зруйнувати навіть найміцніші підвалини. Але вона не може служити виправданням для мовчання. Навпаки – християнська Вість повинна звучати ще голосніше і яскравіше, пророчо закликаючи до покаяння.

ВИСНОВОК

Дітріх Бонхеффер торкнувся непростих питань, які залишаються дуже актуальними і гострими і в наші дні, особливо в реаліях війни в Україні. Однак процес «дорослішання» неминучий. З новою епохою приходять і нові виклики.

З одного боку, можна погодитися з тим, що певні речі повинні залишитися незмінними. З іншого боку, деякі речі все ж потребують переосмислення та оновлення. Іноді ця потреба приходиться сама, як у нашому випадку, з приходом війни в наші домівки. Ми вже не в змозі жити як раніше, ігнорувати реальність, наш спосіб життя повинен змінитися. Пророчий голос Бонхеффера знову став чутним. Завдання перед нами стоїть непросте, і простих рішень тут немає. Починаючи будувати відносини з державою і суспільством – нам слід зберігати баланс і обережність. Формуючи нові громади – думати про нові підходи і форми поклоніння. Несучи служіння на фронті і постраждалим від війни – відмовитися від спрощених відповідей, а спробувати шукати Христа в трагічних реаліях.

Христос повинен стати нашим хлібом, всім нашим життям, а не лише «релігією на свята». *«Ісус же сказав їм: Я хліб життя. Хто до Мене приходить, не голодуватиме він, а хто вірує в Мене, ніколи не прагнутиме»* (Ів. 6:35).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Абакумов, Михайл. *Война и вера: Жизнь и убеждения Дитриха Бонхёффера*. Киев: ХНАЦ, Книгоноша, 2025.
- Абакумов, Михайло. «Місце миротворчості та насильства в самоідентифікації християнства: три перспективи» // *Богомисліє*, №34:1, 2024.
- Bethge, Eberhard. *Dietrich Bonhoeffer: A Biography*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2000.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Berlin: 1932–1933, vol. 12, Dietrich Bonhoeffer Works*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2009.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Creation and Fall: A Theological Exposition of Genesis 1–3, vol. 3, Dietrich Bonhoeffer Works*. Minneapolis: Fortress Press, 2004.
- Бонхёффер, Дитрих. *Сопротивление и покорность*. Москва: Издательская группа Прогресс, 1994.

- Бонхёффер, Дитрих. *Хождение вслед*. Москва: РГГУ, 2002.
- Бонхёффер, Дитрих. *Псалтирь – библейский молитвенник. О душепопечени*. Москва: Центр «Нарния», 2006.
- Бонгеффер, Дитрих. *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат*. Київ: Дух і Літера, 2018.
- Bosanquet, Mary. *Life and Death of Bonhoeffer*. Harper & Row, 1968.
- Cox, Harvey. *The Secular City: Secularisation and Urbanisation in Perspective*. New York, NJ: MacMillan, 1968.
- Craig, William Lane. “Проблема зла”. *Reasonable Faith*. <https://www.reasonablefaith.org/translations/russian/popular-articles/russian-existence-nature-of-god-the-problem-of-evil>.
- Dorrien, Gary. “Bonhoeffer in North America.” In *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, edited by Michael Mawson and Philip G. Ziegler. First Edition. Oxford Handbooks. New York: Oxford University Press, 2019.
- Greggs, Tom. “Ecclesiology.” In *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, edited by Michael Mawson and Philip G. Ziegler. First Edition. Oxford Handbooks. New York: Oxford University Press, 2019.
- Loen, Arnold E. *Secularization: Science without God?*, trans. M. Kohl. London: S. C. M. Press, 1967.
- Лок, Эндрю. «Бог белых пятен». *Вестник Центра апологетических исследований* № 91.
- Люїс, Клайв Стейплз. *Листи до Мальколма*. Львів: Свічадо, 2024.
- Люїс, Клайв Стейплз. *Просто Християнство*. Львів: Свічадо, 2021.
- Marsh, Charles. *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer*. Vintage, 2015.
- Meyer, Stephen. *Return of the God Hypothesis*. HarperOne, 2021.
- Nichols, Stephen. *Bonhoeffer on the Christian Life: From the Cross, for the World*. Crossway, 2013.
- Папаниколау, Аристотель. «Христианское призвание и общественная жизнь». *Вестник Свято-Филаретовского института*, Москва: 2020, вып. 35.
- Робинсон, Джон. *Быть честным перед Богом*. Москва: Высшая школа, 1993.
- Штонда, Ю. А. Концепция «безрелигиозного христианства» Дитриха Бонхёффера как ответ на вызовы времени. *Вестник Свято-Филаретовского института*. Москва: 2020, вып. 35.
- Wüstenberg, Ralf K. “Religion and Secularity.” In *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, edited by Michael Mawson and Philip G. Ziegler. First Edition. Oxford Handbooks. New York: Oxford University Press, 2019.
- Vidler, Alec R., ed. *Soundings: Essays Concerning Christian Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.